

*Jakub Stępień** <https://orcid.org/0000-0003-0106-6805>

**POMIĘDZY TRADYCJĄ A REGULACJĄ PRAWNĄ
– ANALIZA STOSUNKU PREZYDENTA FEDERACJI ROSYJSKIEJ
DO ROSYJSKIEGO KOŚCIOŁA PRAWOSŁAWNEGO
W LATACH 2012–2022**

Streszczenie. Relacje pomiędzy przedstawicielami organów władzy państwowej a wspólnotami religijnymi pozostają istotnym elementem współczesnej rzeczywistości społeczno-politycznej większości krajów Europy Środkowo-Wschodniej. Próby wykorzystania społecznego autorytetu związków wyznaniowych w celu zdobycia bądź umocnienia swojej pozycji podejmowane są przez polityków w różnych postaciach i niejednorodnym zakresie. Podobna aktywność nierzadko odbiega od standardów wyznaczanych przez treść konstytucji tychże państw. Tego rodzaju zjawisko zauważalne jest także w przypadku działalności Prezydenta Władimira Putina względem Rosyjskiego Kościoła Prawosławnego, która – pozostając silnie inspirowana tradycją uzależnienia Cerkwi od władzy politycznej państwa rosyjskiego – narusza przepisy Konstytucji i ustaw federalnych Federacji Rosyjskiej w zakresie relacji pomiędzy państwem i wspólnotami religijnymi.

Słowa kluczowe: Prezydent, Kościół, Cerkiew prawosławna, państwo, Federacja Rosyjska

**BETWEEN THE TRADITION AND LEGAL REGULATION
– THE ANALYSIS OF THE ATTITUDE OF THE PRESIDENT
OF THE RUSSIAN FEDERATION TOWARDS
THE RUSSIAN ORTHODOX CHURCH IN 2012–2022**

Abstract. Relations between representatives of state authorities and religious communities remain an important element of current political and social reality of most countries of Central and Eastern Europe. Attempts to use the social authority of religious organizations in order to gain or strengthen their position are undertaken by politicians in various forms and in a heterogeneous scope. Such activity often deviates from the standards set by the content of the constitutions of these countries. This type of phenomenon is also noticeable in the case of President Vladimir Putin's activities towards the Russian Orthodox Church, which – while remaining strongly inspired by the tradition of the Church's dependence on the political power of the Russian state – violates the

* Uniwersytet Łódzki, Wydział Prawa i Administracji, Katedra Prawa Konstytucyjnego, jakub.stepien@wpia.uni.lodz.pl

provisions of the Constitution and Federal Laws of the Russian Federation in the field of relations between the state and religious communities.

Keywords: President, church, Orthodox Church, state, Russian Federation

1. WPROWADZENIE

Zagadnienie obecności wspólnot religijnych w przestrzeni społecznej i politycznej państw Europy Środkowo-Wschodniej wydaje się pozostawać niezmiennie istotnym elementem debaty publicznej w tychże krajach. Zarówno sam kształt współczesnych regulacji konstytucyjnych, jak i rzeczywista praktyka kształtowania relacji wzajemnych pomiędzy państwem a Kościołami i związkami wyznaniowymi stanowią nie tylko przedmiot analizy przedstawicieli nauki przedmiotu, ale również pozostają bardzo ważnym czynnikiem w kształtowaniu programu ideologicznego i partii politycznych, i konkretnych polityków. Wykorzystywanie społecznego wpływu wspólnot religijnych pozostaje stałym elementem życia politycznego, szczególnie w tych krajach byłej strefy wpływów Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich (ZSRR), w których wspólnoty religijne nadal mają określony autorytet.

Stosunek obecnego prezydenta Federacji Rosyjskiej (FR) Władimira Putina do Rosyjskiego Kościoła Prawosławnego (dalej: RKP) stanowi przejaw tego rodzaju, dwuaspektowego mechanizmu kształtowania relacji pomiędzy przedstawicielem władzy politycznej a wspólnotą religijną. Specyfika współczesnego kształtu relacji rosyjskiego prezydenta z Cerkwią prawosławną – przejawiająca się m.in. w wykorzystywaniu instytucji cerkiewnych i elementów doktrynalnych w procesie wzmocnienia władzy świeckiej – wynika z silnie zakorzenionej w społeczeństwie rosyjskim tradycji powiązania wspólnoty politycznej z religijną.

Przedmiotem niniejszego artykułu jest zbadanie charakteru tychże relacji na dwóch płaszczyznach: przez pryzmat konkretnej spuścizny historyczno-doktrynalnej stosunków pomiędzy „tronem i ołtarzem” oraz z punktu widzenia zgodności aktywności podejmowanych przez Putina w latach 2012–2022 ze współczesną regulacją prawną Federacji Rosyjskiej. Na wyjaśnienie przedmiotowego zagadnienia składa się ramowa analiza procesu kształtowania konkretnej postaci tradycji stosunków władzy politycznej z Cerkwią oraz zestawienie zakresu kompetencji głowy państwa i zasad relacji państwa z Kościołami i innymi związkami wyznaniowymi wynikających z treści obecnej Konstytucji FR z 1993 r., z przytoczonymi konkretnymi przykładami aktywności Putina odnoszących się do RKP, datowanych od 2012 r., który to rok – jak wskazuje się w literaturze przedmiotu – można uznać za pewnego rodzaju moment przełomowy w zmianie dynamiki tychże relacji.

2. RYS HISTORYCZNY KSZTAŁTOWANIA SIĘ OBECNEJ POSTACI STOSUNKÓW GŁOWY PAŃSTWA I RKP W FEDERACJI ROSYJSKIEJ

Współczesny całokształt relacji głowy państwa i RKP w Rosji pozostaje konsekwencją czterech niezwykle istotnych czynników, występujących na różnych etapach historii kształtowania się tychże relacji.

Pierwszym elementem tego katalogu jest przyjęcie chrztu w 988 r. przez Włodzimierza Rurykowicza, pogańskiego władcę Rusi Kijowskiej – wydarzenie będące elementem tradycji historycznej współczesnej Rosji – chrztu z rąk duchownych, przedstawicieli kształtującego się w tamtych czasach Kościoła wschodniego, ściśle zależnego od ośrodka decyzyjnego w Konstantynopolu (Banaszak 1989, 108–112)¹. Z genezą wyboru wschodniej wersji chrześcijaństwa przez tego monarchę wiążą się konkretne, półlegendarne podania, służące uwypukleniu zarówno sensowności, jak i pełnej niezależności w podjęciu ostatecznej decyzji Włodzimierza – rządzący Rusią Kijowską miał bowiem do czynienia nie tylko z duchownymi pochodzącymi z Bizancjum, ale również z przedstawicielami chrześcijaństwa zachodniego, religii możeszowej oraz islamu (Pełczyński 2016, 202–204).

Jak wskazuje się w literaturze przedmiotu, zarówno rozwój organizacji kościelnej, jak i rzeczywista chrystianizacja na terenach Rusi przebiegały stosunkowo szybko, skutkując od X do XII w. zakotwiczeniem chrześcijaństwa wschodniego w kulturze Rusinów oraz wzmocnieniem relacji pomiędzy monarchami panującymi na tych terenach z cesarstwem bizantyńskim (Byś 2001, 186–189; Swastek 1988, 81–110; Pełczyński 2016, 204–205; Mokry 2016, 29–43)². Warto dodać, że przejściu konkretnego systemu religijnego towarzyszyło także zaadaptowanie – charakterystycznego dla cesarstwa bizantyńskiego – systemu relacji pomiędzy wspólnotą kościelną a polityczną, opartego na tzw. symfonii wspólnot, tj. na takiego rodzaju współpracy, w której owe wspólnoty przenikały się wzajemnie, współdziałały dla obopólnej korzyści, a władca doczesny (polityczny) miał określony zakres kompetencji w stosunku do Kościoła (i duchowieństwa chrześcijańskiego), stanowiący faktyczny fundament jego władzy (Chryń 2003, 129–132; Antonov 2021, 553–555). W przypadku Rusi Kijowskiej proces kształtowania się relacji na zasadzie symfonii był związany z przekazywaniem ziemi Kościołowi przez władców doczesnych, co ułatwiało chrystianizację i umacnianie struktur chrześcijaństwa wschodniego, ale powodowało też, że przywódcy polityczni uzyskiwali wpływ na sprawy wewnętrzne wspólnoty kościelnej, m.in. w zakresie obsadzania biskupstw (Sieńko 2018, 299).

¹ Za początek schizmy wschodniej uznaje się w nauce przedmiotu wydarzenia z 1054 r., jednakże podział wspólnoty chrześcijańskiej na część wschodnią i zachodnią – z ośrodkami decyzyjnymi umiejscowionymi odpowiednio w Konstantynopolu (cesarz) i Rzymie (papież) – był procesem znacznie dłuższym.

² Przy jednocześnie wyraźnie zarysowanej odrębności od tegoż cesarstwa.

Drugim elementem mającym niebagatelne znaczenie dla współczesnego kształtu relacji pomiędzy prezydentem FR a RKP jest wykształcona po upadku cesarstwa bizantyńskiego koncepcja Moskwy jako tzw. Trzeciego Rzymu. Stolica Księstwa posiadającego od II połowy XIV w. na skutek okoliczności natury politycznej i kościelnej – obejmujących m.in. rozbięcie dzielnicowe Rusi Kijowskiej, podbój części terenów przez ościennych władców oraz faktyczne ogłoszenie autokefalii Kościoła moskiewskiego w związku z wyborem przez duchowieństwo tejże metropolii biskupa bez porozumienia z Patriarchatem Konstantynopola – najsilniejszą pozycję pośród dawnych dzielnic Rusi Kijowskiej, miała, zdaniem przedstawicieli tej koncepcji, pozostawać po upadku Bizancjum nowym centrum ówczesnego świata (Banaszak 1989, 290–291; Byś 2001, 190–191; Billington 2008, 53–54). Ta nadzwyczajna misja – będąca w późniejszych latach formą uzasadnienia imperialnych ambicji kolejnych carów rosyjskich – miała wynikać ze specjalnej łaski, jaką Bóg obdarzył Ruś ze stolicą w Moskwie, jedyne ziemie, na których przetrwała ortodoksja, „czyli prawidłowe sławienie Boga” (Pełczyński 2016, 205–206). Warto podkreślić, że owa doktryna stanowiła nie tylko podstawę kreowania polityki zagranicznej o charakterze ekspansywnym – w związku z istnieniem różnorako definiowanego, polityczno-religijnego zadania stojącego przed kolejnymi monarchami (skutkującego uzasadnieniem rozciągania wpływów władzy carów na kolejne terytoria) – ale pozostawała także fundamentem poglądu o prymacie Kościoła moskiewskiego w świecie prawosławnym (Strémooukhoff 1953, 84–101; Byś 2001, 190–191; Pełczyński 2016, 205–206).

Trzecim czynnikiem mającym wpływ na współczesny kształt stosunków FR i RKP jest radykalna zmiana dynamiki relacji pomiędzy wspólnotą kościelną a władzą carską wskutek reform cara Piotra I Wielkiego. Przypadające na ostatnie lata XVII w. i I połowę XVIII w. panowanie tego monarchy poprzedzał stopniowy proces przechodzenia systemu władzy politycznej ze stanowej w absolutną i ewolucja stosunków wewnątrz samej Cerkwi, a także pomiędzy Cerkwią a carem, obejmujące m.in. próby ujednoczenia obrządków rosyjskiego i greckiego (skutkujące licznymi rozłamami w ramach wspólnoty wiernych) oraz zdobycie wpływu na kreowanie konkretnej polityki zagranicznej, *de facto* uniemożliwiającej zbliżenie władców rosyjskich z przedstawicielami zachodnich monarchii (Byś 2001, 191–197).

Piotr I Wielki dokonał radykalnej reorganizacji obu aspektów funkcjonowania Kościoła Prawosławnego, doprowadzając do całkowitego podporządkowania wspólnoty kościelnej ośrodkowi władzy politycznej. W literaturze wskazuje się, że jego działaniom towarzyszyły elementy bizantyńskiej koncepcji symfonii wspólnoty państwowej i kościelnej – stale obecne w ideologii władzy cara po przyjęciu koncepcji Moskwy jako Trzeciego Rzymu – jednakże charakteryzowały się radykalnym zwiększeniem kompetencji władców politycznych względem duchowieństwa i Kościoła w stosunku do cesarstwa wschodniorzymskiego

(Sieńko 2018, 300–301; Chryń 2003, 132–134). Reformy skutkowały bowiem zniesieniem urzędu patriarchy moskiewskiego, podporządkowaniem wiernych tzw. Świętobliwemu Synodowi, którego członkowie składali przysięgę posłuszeństwa władcy i na czele którego stał urzędnik carski (Chojnicka 2010, 283–285; Pełczyński 2016, 210). Duchowni – pod groźbą kary – zostali bowiem zobowiązani do przekazywania informacji dotyczących możliwości naruszenia prawa uzyskanych podczas udzielania sakramentu spowiedzi; carskie akty prawne regulowały również materię z zakresu formacji i edukacji duchownych oraz kwestie majątkowe Cerkwi (Chojnicka 2010, 284–292; Byś 2001, 200–201). W konsekwencji RKP na niemal dwieście lat stał się elementem administracyjnego aparatu państwa, posiadającym co prawda wciąż istotny wpływ na różne aspekty życia społecznego, ale pozostającym pod formalnym i faktycznym zwierzchnictwem monarchy (Fagan 2014, 11–13; Pikus 1998, 250).

Ostatnim elementem mającym niebagatelne znaczenie dla współczesnego kształtu dychotomii relacji pomiędzy Cerkwią a władzą polityczną w Federacji Rosyjskiej jest okres ogromnych prześladowań Kościoła prawosławnego i stopniowego, ale sukcesywnego rugowania religii z życia społecznego, przypadający na okres od rewolucji październikowej do lat dziewięćdziesiątych XX w. W okres drastycznych przemian życia społeczno-religijnego w I połowie XX w. Cerkiew rosyjska wkraczała w okolicznościach konfliktu wewnętrznego oraz prób reorganizacji funkcjonowania w ramach zmieniającego się ustroju polityczno-gospodarczego (Byś 2001, 207–208; Szyszlak 2007, 225–226; Matwiejuk 2016, 19–46). Jednakże początkowa aktywność zmierzająca do swoistego uwspółcześnienia działalności RKP została przerwana po 1918 r., wskutek wprowadzenia konkretnych aktów prawodawczych przez władze bolszewickie (Pikus 1998, 250–253). Duchowni Kościoła prawosławnego byli bezwzględnie prześladowani, aresztowani, nierzadko torturowani, a mienie RKP zostało przejęte przez aparat władz politycznych (Pikus 1998, 253–259).

Działania wymierzone przeciwko Cerkwi były elementem realizacji ideologicznych założeń władz powstałego w 1922 r. ZSRR, miały doprowadzić do całkowitego usunięcia przejawów życia religijnego ze wszystkich dziedzin życia codziennego i powszechnego zeświecczenia społeczeństwa (Stępień 2020, 19–20). Pomimo zagwarantowania wolności religijnej w treści Konstytucji z 1935 r. i okresów swoistej odwilży w relacjach z Cerkwią (przypadającej m.in. na okres II wojny światowej) władze komunistyczne dążyły do maksymalnego ograniczenia wpływu samej religii i duchowieństwa na społeczeństwo poprzez uniemożliwienie nauczania jej w szkołach, wprowadzanie ograniczeń w zakresie możliwości dysponowania mieniem przez Kościół prawosławny, działania faktyczne zmierzające do zwiększenia podziałów w ramach wspólnoty religijnej oraz skutkujące uzależnieniem duchowieństwa od aparatu władzy (Matwiejuk 2016, 71–99; Nikiforow 2021, 71–82; Stępień 2020, 20; Chomik 2008, 115–124; Janz 1998, 38–39; Szoszyn 2018).

W konsekwencji upadek systemu władzy socjalistycznej i towarzyszący mu okres przemian prodemokratycznych zastał Cerkiew z konkretną, quasi-ideologiczną wizją prawosławia oraz *de facto* dziejowej roli Rosji, a jednocześnie wyraźnie osłabioną (strukturalnie i finansowo), z potencjalnym – choć ograniczonym – wpływem na społeczeństwo, z jednej strony, oraz niemal trzystuletnią praktyką funkcjonowania w uzależnieniu od władzy świeckiej, w tym również od autokratycznej władzy jednostki, skutkującym faktyczną, ścisłą współpracą z aparatem państwa, z drugiej (Baluk, Doroshko 2021, 123–128).

3. POZYCJA PREZYDENTA ORAZ RELACJE PAŃSTWA ZE WSPÓLNOTAMI RELIGIJNYMI W KONSTITUCYJNYM PORZĄDKU FEDERACJI ROSYJSKIEJ – WYBRANE ZAGADNIENIA

Skutkiem procesu przemian prodemokratycznych po upadku Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich było przyjęcie w referendum ogólnokrajowym 12 grudnia 1993 r. obecnie obowiązującej Konstytucji Federacji Rosyjskiej³. Dla przedmiotowego zagadnienia istotne znaczenie ma omówienie konkretnych regulacji dotyczących pozycji ustrojowej głowy państwa oraz określających katalog zasad relacji wspólnoty państwowej ze wspólnotami religijnymi.

W nauce przedmiotu wskazuje się, że zgodnie ze współczesną regulacją rosyjskiej ustawy zasadniczej konstytucyjny ustrój organów władzy można zaklasyfikować jako prezydencko-parlamentarny, w którym prezydent jest jednym z dwóch głównych ośrodków władzy (Dziemidok-Olszewska 2019, 35). Szczególną pozycję prezydenta w konstytucyjnym porządku współczesnej Rosji statuuje art. 80 ust. 1–4 Konstytucji z 1993 r., gwarantujący szeroki zakres kompetencji dotyczących m.in. kreowania i prowadzenia polityki wewnętrznej oraz zewnętrznej państwa (a także reprezentowania państwa w stosunkach wewnętrznych i międzynarodowych) oraz określone uprawnienia względem innych organów władzy, a także stanowiący fundament umiejscowienia prezydenta poza tradycyjnym, doktrynalnym trójpodziałem władzy (Alkowska, Wilczewska-Furmanek 2019, 42–43). Zadaniem rosyjskiej głowy państwa – zgodnie z wykładnią treści art. 80 ust. 2 – jest pozostawanie gwarantem Konstytucji, praw i wolności człowieka i obywatela oraz realizowanie określonych we właściwych przepisach prawa kompetencji koordynacyjnych względem organów władzy ustawodawczej, wykonawczej i sądowniczej w celu zapewnienia harmonijnego funkcjonowania i współdziałania tychże organów, co – w połączeniu z jej kompetencjami w zakresie egzekutywy

³ <http://libr.sejm.gov.pl/tek01/txt/konst/rosja.html> (dostęp: 1.04.2023). Analiza procesu demokracji rosyjskiego porządku konstytucyjnego przekracza swoim zakresem temat niniejszych rozważań, warto jednak podkreślić, że zagadnienie to stanowiło przedmiot badań przedstawicieli nauki prawa (Stelmach 2006, 76–85; Szydywar-Grabowska 2018, 115–128; Sokołowski 2016, 204–205).

oraz legislatywy – uniemożliwia zaklasyfikowanie jej w ramach trójpodziału władzy, przesądając o wyjątkowym, arbitralnym charakterze władzy prezydenta (Zaleśny 2017, 149–154; Sokołowski 2016, 210–211).

Szczególna pozycja ustrojowa rosyjskiej głowy państwa wyraża się również we wspomnianych kompetencjach z art. 80 ust. 3, które – w połączeniu z uprawnieniami wynikającymi z art. 83–91 Konstytucji – gwarantują jej status faktycznego kreatora polityki państwa zarówno wewnętrznej, jak i międzynarodowej (Dziemidok-Olszewska 2019, 39).

Niezwykłe istotne dla rozważań prowadzonych w dalszej części niniejszego artykułu jest podkreślenie, że analizowany art. 80 ust. 2 i 3 wprowadza stosowne ograniczenie: realizowanie kompetencji koordynacyjnych oraz podejmowanie działań mających na celu ochronę niepodległości, suwerenności i integralności państwowej ma się odbywać zgodnie z regulacjami ustawy zasadniczej, a określanie podstawowych kierunków polityki państwa – zgodnie z treścią Konstytucji i ustaw federalnych. Warto odnotować, że zgodnie z literalną wykładnią treści art. 80 ust. 2 *ab initio* tego rodzaju normatywne ograniczenie nie dotyczy działań prezydenta w zakresie ochrony Konstytucji oraz zagwarantowania praw i wolności jednostki (Alkowska, Wilczewska-Furmanek 2019, 43).

Przechodząc do rozważań dotyczących relacji państwa ze wspólnotami religijnymi, należy stwierdzić, że dla przedmiotowego zagadnienia szczególne znaczenie w tym kontekście ma treść konstytucyjnej zasady świeckości państwa. Konstytucja z 1993 r. – jako jedna z nielicznych współczesnych europejskich ustaw zasadniczych – wprowadza *expressis verbis* zasadę świeckości do konstytucyjnego porządku państwa. Zgodnie z treścią art. 14 ust. 1 tego aktu Federacja Rosyjska nie kieruje się żadną doktryną religijną, nie dopuszczając do możliwości ustanowienia religii panującej bądź obowiązującej (Borecki 2008, 63). Z kolei art. 14 ust. 2 przewiduje obowiązek separacji wspólnoty państwowej i religijnych związków wyznaniowych, gwarantując jednocześnie równość tychże wobec prawa (art. 14 ust. 2). W literaturze wskazuje się, że tego rodzaju regulacja skutkuje rezygnacją państwa z ingerowania w materię doktrynalno-organizacyjną związków, przy jednoczesnym uniemożliwieniu tymże podmiotom wpływania na wykonywanie władzy państwowej (Borecki 2008, 64, 67).

Kwestię separacji państwa i wspólnot religijnych doprecyzowują m.in. przepisy Ustawy federalnej „O wolności sumienia i o zjednoczeniach religijnych” z dnia 19 września 1997 r.⁴ (dalej: ustawa o wolności sumienia), wskazujące na niemożność powierzania zjednoczeniom religijnym (kategoria ustawowa wspólnot religijnych wypełniająca przesłanki z art. 6 ustawy o wolności sumienia) pełnienia funkcji organów oraz instytucji państwowych i samorządowych (art. 4 ust. 2), zakaz współdziałania tych zjednoczeń z partiami i ruchami politycznymi (art. 4 ust. 5), a także gwarantujące swobodę w kształtowaniu hierarchii

⁴ https://www.icnl.org/research/library/russia_russiafreedomofconsc (dostęp: 1.04.2023).

wewnętrznej i instytucjonalnej zjednoczeń, nieingerowanie w zgodną z prawem działalność tychże, świecki charakter kształcenia szkolnego (art. 4 ust. 2 i 5) oraz zakaz wprowadzania obrzędów religijnych do „działalności państwowej” (art. 4 ust. 4). Jednocześnie ustawa o wolności sumienia wprowadza dopuszczalność kształcenia religijnego (art. 5), działania organizacji religijnych (kategoria ustawowa wspólnot religijnych spełniających przesłanki z art. 8 ustawy o wolności sumienia) stosownie do ich wewnętrznych postanowień – pod warunkiem zgodności tychże z ustawodawstwem państwowym (art. 15), pozyskiwania i utrzymywania budynków oraz budowli kultowych (art. 16 ust. 1), posługi duszpasterskiej w jednostkach publicznych (art. 16 ust. 3–5), działalności literackiej, dobroczynnej, kulturalno-oświatowej (art. 17–19) oraz funkcjonowania w obrocie majątkowym i gospodarczym (art. 21–23).

Warto podkreślić, że – pomimo deklarowanych przepisami gwarancji świeckości państwa – we wstępie do ustawy o wolności sumienia zostało podkreślone uznanie szczególnej roli religii prawosławnej w historii oraz kształtowaniu i rozwijaniu duchowości i kultury Rosji, a także poszanowanie dla religii stanowiących część dziedzictwa historycznego narodów Rosji. W konsekwencji świeckość w rozumieniu przywołanych przepisów nie oznacza negatywnego stosunku państwa do wspólnot religijnych, przejawiającego się w ograniczeniu bądź uniemożliwieniu funkcjonowaniu tychże w przestrzeni publicznej i społecznej, ale wyraża się w odrzuceniu możliwości funkcjonowania wspólnoty państwowej z wykorzystaniem konkretnej doktryny religijnej (Borecki 2008, 67–69, 72–74).

W kontekście dalszych rozważań należy wskazać, że dla przedmiotowego zagadnienia znaczenie – poza przedstawionymi powyżej zasadami – ma również kwestia zagwarantowania na gruncie regulacji Konstytucji Federacji Rosyjskiej szczególnej ochrony praw i wolności jednostki (art. 2, art. 17–18), poszanowania różnorodności poglądów (art. 13), poszanowania równości praw i wolności jednostki (art. 19) oraz wolności sumienia i wyznania (art. 28) – skutkujące niemożnością wprowadzania regulacji prawnych prowadzących do uprzywilejowania bądź dyskryminacji jednostek (także ze względu na wyznanie bądź przekonania).

4. STOSUNEK PREZYDENTA FEDERACJI ROSYJSKIEJ DO ROSYJSKIEGO KOŚCIOŁA PRAWOSŁAWNEGO PO 2012 R.

Chociaż współdziałanie pomiędzy przedstawicielami władzy świeckiej i duchownymi Cerkwi prawosławnej widoczne było w przestrzeni publicznej już na przełomie XX i XXI w. oraz w pierwszej dekadzie XXI w. (Fagan 2014, 27–40; Blitt 2010, 1339–1368; Anderson, 2007, 185–201), w literaturze przedmiotu wskazuje się, że proces jawnego i jednoznacznego odejścia od systemu separacji wspólnot rozpoczął się właśnie wraz z wyborem na prezydenta FR Władimira Putina w 2012 r. (Chawryło 2015, 26; Jędraszczyk 2018, 191–193).

Rozważania w tym zakresie warto zacząć od podkreślenia, że zarówno na etapie kampanii wyborczej 2012 r., jak i po zwycięstwie w wyborach, obecny przywódca polityczny Rosji podczas kolejnych przemówień wielokrotnie odnosił się wprost do istotności religii prawosławnej dla formowania i stabilizowania tożsamości rosyjskiej, dla istotności katalogu konserwatywnych wartości, jaką niesie za sobą w funkcjonowaniu narodu, oraz potrzeby zaangażowania państwa w ochronę tychże wartości (Chawryło 2015, 27–28; Rogoża 2012). Warto zwrócić uwagę, że tego rodzaju działanie było podyktowane właściwym odczytaniem procesów obyczajowo-światopoglądowych, polegających na stopniowej, ale wyraźnej popularyzacji instytucji kościelnych w społeczeństwie – przy jednocześnie znikomym pogłębieniu faktycznego życia religijnego (Kot-Wojciechowska 2018, 218–220).

Konsekwencja w kreowaniu państwa – i siebie samego – na obrońcę wiary, rodziny i tradycyjnego stylu życia przez prezydenta Putina wynikała z faktu, że popularność RKP w społeczeństwie rosyjskim dotyczyła w głównej mierze konserwatywnego światopoglądu samych Rosjan oraz negatywnej oceny rozwoju zachodnich demokracji, w której na pierwszy plan wysuwała się krytyka degradacji wartości moralnych i etycznych (Chawryło 2015, 28–29).

Prowadzenie konkretnej polityki ideologiczno-światopoglądowej było konsekwentnie kontynuowane także po zwycięskich wyborach. Koncepcje ochrony tradycyjnych wartości i poszanowania oraz podkreślana doniosłości roli Kościoła prawosławnego zarówno w historii, jak i w bieżącym, codziennym życiu społeczeństwa rosyjskiego pozostawały wyraźnie aktualne w działalności obecnego prezydenta FR.

W tym kontekście istotne wydaje się wskazanie wypowiedzi prezydenta FR z 2013 r. Podczas obchodów czwartej rocznicy wyboru patriarchy Cyryła Putin oświadczył, że za wszystkimi rosyjskimi zwycięstwami i osiągnięciami kryje się patriotyzm, wiara oraz siła ducha, wskazując ponadto, iż w zakresie relacji państwa z Kościołem prawosławnym należy odejść od „wulgarnego i prymitywnego rozumienia sekularyzmu”, zapewniając jednocześnie świecki charakter państwa oraz nie dopuszczając do przesadnego uwikłania władzy politycznej w życie kościelne (Grove 2013). Przy tej samej okazji prezydent Rosji postulował zaangażowanie RKP oraz innych „tradycyjnych religii” w tak istotne sfery życia społecznego i politycznego, jak wspieranie rodziny i macierzyństwa, edukacja oraz wychowanie dzieci i młodzieży, a także „wzmacnianie patriotycznego ducha” w siłach zbrojnych FR, nie upatrując, jak się wydaje, w tego rodzaju działalności naruszeń konstytucyjnych standardów separacji wspólnoty państwowej i kościelnej (Grove 2013).

Szczególnemu stosunkowi do Kościoła prawosławnego towarzyszą – wyrażane w oficjalnych wypowiedziach – deklaracje dotyczące osobistego szacunku Putina do kościelnej ortodoksji, konserwatywnych wartości oraz niechęci wobec powszechnego na Zachodzie odejścia od tychże wartości i tradycyjnego modelu

rodziny czy też wobec społecznej degrengolady (Nadskakuła-Kaczmarczyk 2017, 41–42; Szostkiewicz 2014). Jako przykład takiego podejścia przywódcy Rosji może posłużyć treść orędzia do Zgromadzenia Federalnego z 2014 r., w trakcie którego prezydent wskazywał na negatywne skutki – także dla demokracji – odejścia od konserwatywnych norm moralnych, podkreślając *de facto*, że obrona tradycyjnych wartości, w tym również życia religijnego, będzie stanowiła element polityki państwa (Chawryło 2015, 27).

W omówionych przypadkach wypowiedziom towarzyszą konkretne działania o charakterze prawnym – prezydent Putin, w celu ochrony nieletnich oraz tradycyjnego modelu rodziny, podpisał ustawy wprowadzające zakaz propagowania związków jedнопłciowych czy zmiany płci oraz „propagandy” środowisk LGBT w Federacji Rosyjskiej (Associated Press 2013; Kazimierzczuk 2022). Regulacje tych aktów prawnych skutkują nie tylko ograniczeniem wolności słowa (wskutek zakazu określonych wypowiedzi czy umieszczania konkretnych wątków w dziełach kultury), ale ponadto dyskryminacją osób homoseksualnych oraz faktyczną preferencją na gruncie krajowego porządku prawnego osób charakteryzujących się konkretnym światopoglądem (Kottasova 2002).

Co więcej, zarówno wprowadzanie konkretnych regulacji ustawowych, jak i działania faktyczne przedstawicieli środowisk i instytucji powiązanych z prezydentem Putinem – obejmujące m.in. korzystne regulacje w zakresie nabywania ziemi, wprowadzenie odpowiedzialności karnej za naruszenie uczuć religijnych, szeroki dostęp do mediów państwowych czy systemu edukacji, umożliwienie posługi duszpasterskiej w instytucjach publicznych (m.in. szpitalach i zakładach karnych), wojsku oraz innych służbach mundurowych, połączony z finansowaniem licznych przedsięwzięć cerkiewnych ze środków publicznych – skutkuje uprzywilejowaniem Rosyjskiego Kościoła Państwowego względem innych wyznań (Matwiejuk 2016, 221–281; Chawryło 2015, 26–33; Lassin 2022). Uzasadnione wydaje się twierdzenie, że tego rodzaju działanie – będące naruszeniem wskazanych w poprzedniej części rozważań zasad relacji pomiędzy wspólnotą państwową a kościelną – stanowi formę swoistego wynagrodzenia Cerkwi prawosławnej za współpracę z władzą polityczną, podejmowaną na różnorodnych polach i zapewniającą poparcie dla przedstawicieli władzy, w tym również samego Putina (Tepe, Chekirova 2022, 11; Sikora 2022; Hopko 2022).

Za przykład tego ostatniego przejawu współdziałania przedstawicieli wspólnoty kościelnej i głowy państwa, naruszającego ustawowe regulacje, może posłużyć wypowiedź patriarchy Cyryla, który m.in. określił kilkunastoletnie, nieprzerwane sprawowanie władzy przez Putina jako „cud boski” oraz wzywał członków prawosławnej wspólnoty wiernych – zarówno świeckich, jak i duchownych – do modlitwy za jego zdrowie w dniu 70. urodzin prezydenta (Materski 2017, 244; Zygiel 2022). Uzasadnione w tym wypadku wydaje się twierdzenie, że takie działanie patriarchy można potraktować jako naruszenie konstytucyjnej zasady świeckości państwa, w związku z naruszeniem art. 4 ust. 5 ustawy o wolności

sumienia, w związku z wypowiedziami sugerującymi poparcie dla konkretnego przedstawiciela władzy politycznej.

W prowadzonych w niniejszym artykule rozważaniach warto zwrócić uwagę na to, że niezwykle istotnym aspektem działalności politycznej Putina pozostaje budowanie konkretnej narracji, stanowiącej swoistą syntezę wartości patriotycznych i religijnych oraz wskazanych powyżej koncepcji imperialnych. Jest to tzw. ideologia „rosyjskiego świata” (ros. *russkij mir*), uzasadniająca ekspansjonistyczną politykę Federacji Rosyjskiej, obejmującą nie tylko naruszanie suwerenności terytorialnej krajów byłego Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich w drodze agresji zbrojnej (Gruzja, Ukraina), ale również wpływanie na szeroko pojętą politykę wewnętrzną tychże państw (np. ścisłe uzależnienie Republiki Białorusi na płaszczyźnie handlowej, gospodarczej czy militarnej) w celu rozszerzenia rosyjskiej strefy wpływów w Europie Środkowo-Wschodniej (Baluk, Doroshko 2021, 123–124).

Jednym z najważniejszych elementów kreowania tego rodzaju polityki pozostaje religia prawosławna, pełniąca niezbędną rolę konsolidacyjną oraz identyfikacyjną. Na tego rodzaju konsekwencję przyjęcia prawosławia Putin zwrócił uwagę m.in. w wystąpieniu wygłoszonym w 2013 r. podczas spotkania z przedstawicielami RKP zorganizowanego w ramach obchodów 1025. rocznicy chrztu Rusi. Określił wówczas religię prawosławną jako „fundament duchowy” państwowości rosyjskiej, silnie łączący także Rosję z Białorusią oraz Ukrainą „więzami pokrewieństwa” (Materski 2017, 242).

Biorąc pod uwagę powyższe ustalenia oraz fakt, że wspomnianą wizję „rosyjskiego świata” można rozpatrywać w kategoriach nie tylko doktryny politycznej, ale również uniwersalnego modelu „jedności wszystkich narodów, który obejmuje terytorium kanoniczne Patriarchatu Moskiewskiego Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej” (Delong 2020, 52), pogląd rosyjskiej głowy państwa o ścisłym powiązaniu Rosji z innymi krajami obszaru postradzieckiego wynikającym ze zbieżności religii stanowi niezbędne uzasadnienie podejmowanych działań politycznych i wojskowych. Putin kreuje obraz Federacji Rosyjskiej (i – niejako w konsekwencji – siebie samego) jako instytucji dążącej do zjednoczenia Kościołów prawosławnych, bądź też jako obrońcy samej wiary lub wiernych, krzywdzonych – zdaniem strony rosyjskiej – ustawodawstwem wewnętrznym poszczególnych państw (Richters 2013, 96–128; Baluk, Doroshko 2021, 125; Tepe, Chekirova 2022, 14). Tego rodzaju wyjaśnienie pojawiało się w oficjalnych stanowiskach prezydenta Putina w latach 2013–2022 – i to zarówno w okresie poprzedzającym rozpoczęcie inwazji na terytorium Ukrainy, jak i po nim (Russia Monitor 2019; Terlikowski 2022).

Takiego rodzaju działanie prezydenta można uznać za naruszenie art. 14 Konstytucji z 1993 r., w związku z faktem kierowania się przy kształtowaniu określonej polityki państwa elementami doktrynalno-religijnymi konkretnego systemu wierzeń. Należy bowiem podkreślić, że idea „rosyjskiego świata” – jako swoista

forma kontynuacji zasady Trzeciego Rzymu – uzasadniająca dziejową, kulturowo-religijną rolę Rosji oraz jej dążenia do osiągnięcia pozycji hegemonicznej względem pozostałych państw regionu (także na drodze działalności zbrojnej) jest forsowana również przez Cerkiew (Wawrzonek 2011, 179–181; Delong 2020, 54–55).

5. ZAKOŃCZENIE

Przeprowadzona analiza – chociaż niemająca charakteru wyczerpującego ze względu na określone ramy publikacji – pozwala na sformułowanie wniosku, że stosunek prezydenta FR do RKP można określić jako aktywność silnie inspirowaną tradycją relacji ośrodka władzy politycznej z Cerkwią prawosławną, zmierzającą do faktycznego podporządkowania wspólnoty religijnej określonym celom i dążeniom jednostki będącej najważniejszym organem władzy państwowej. Cerkiew pozostaje kolejnym narzędziem zdobywania i umacniania wpływów politycznych oraz poparcia społecznego, konsolidowania wokół urzędu prezydenta, a także podtrzymywania konkretnego obrazu samej osoby Putina. Oprócz użyteczności Cerkwi w sprawowaniu władzy przez Putina w wymiarze instytucjonalnym, należy wskazać na wykorzystywanie przez niego zarówno samej religii, jak i elementów doktrynalnych RKP w kreowaniu konkretnej polityki wewnętrznej oraz międzynarodowej. W tym wypadku realizowanie konstytucyjnych kompetencji rosyjskiego prezydenta – w zakresie tworzenia i prowadzenia polityki państwa – idzie w parze z naruszeniem omówionych powyżej konstytucyjnych zasad, w szczególności zasady określonej w art. 19 ust. 2 Konstytucji Federacji Rosyjskiej z 1993 r., gwarantującej równość praw człowieka i obywatela bez względu na m.in. stosunek do religii czy przekonań, oraz zasady świeckości państwa, wyrażonej w treści art. 14 Konstytucji FR.

Jednocześnie, opierając się na przedstawionych powyżej przykładach praktycznego wymiaru budowania relacji wzajemnych pomiędzy władzą państwową a wspólnotą kościelną, można zasadnie wysunąć twierdzenie, że intencją przywódcy Federacji Rosyjskiej jest nie tyle prawne podporządkowanie państwu Cerkwi (na wzór działalności Piotra I Wielkiego) czy ingerowanie w założenia doktrynalne lub działalność duszpasterską, ile uzależnienie RKP od władzy państwowej w drodze zarówno działań faktycznych, jak i nowelizacji obowiązującego prawa.

Skutkiem takiego rodzaju podejścia jest uprzywilejowanie pozycji Cerkwi prawosławnej na terytorium Federacji Rosyjskiej – również na płaszczyźnie regulacji prawnej (m.in. wskutek zagwarantowania ułatwień w zakresie nabywania nieruchomości i dysponowania nimi) – co jest wprost naruszeniem art. 19 ust. 2 Konstytucji z 1993 r. (Chawryło 2015, 32–37). Z kolei wypowiedzi gloryfikujące prawosławie jako element spajający ludność państw można potraktować jako naruszenie art. 14 Konstytucji w związku z naruszeniem art. 4 ust. 4 ustawy

o wolności sumienia, wprowadzającej zakaz wykorzystywania „swojego statusu” przez osoby zajmujące stanowiska w organach władzy państwowej w celu kształtowania konkretnego stosunku do religii.

Uzasadnione wydaje się ponadto twierdzenie, że omówione działania Władimira Putina wobec RKP można uznać za naruszenie regulacji art. 80 ust. 2 i 3 Konstytucji FR, wprowadzających obowiązek podejmowania konkretnych aktywności, m.in. w zakresie kreowania polityki państwa, w granicach wyznaczonych przez przepisy Konstytucji oraz ustaw federalnych Federacji Rosyjskiej.

BIBLIOGRAFIA

- Alkowska, Aleksandra. Ewelina Wilczewska-Furmanek. 2019. „Zakres uprawnień Prezydenta Federacji Rosyjskiej”. *Przegląd Prawa Konstytucyjnego* 3(49): 41–62. <https://doi.org/10.15804/ppk.2019.03.02>
- Anderson, John. 2007. „Putin and the Russian Orthodox Church: Asymmetric Symphonia?” *Journal of International Affairs* 61(1): 185–201.
- Antonov, Mikhail. 2020. „The Varieties of Symphonia and the State–Church Relations in Russia”. *Oxford Journal of Law and Religion* 9(3): 552–570. <https://doi.org/10.1093/ojlr/rwaa035>
- Baluk, Walenty. Mykola Doroshko. 2021. „The Role of the Russian Orthodox Church in the Context of the Russian-Ukrainian Armed Conflict”. *Studia z Dziejów Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej* 56(3): 121–140. <https://doi.org/10.12775/SDR.2021.EN6.06>
- Banaszak, Marian. 1989. *Historia Kościoła katolickiego 2. Średniowiecze*. Warszawa: Akademia Teologii Katolickiej.
- Billington, James Hadley. 2008. *Ikona i topór. Historia kultury rosyjskiej*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Blitt, Robert Charles. 2010. „One New President, One New Patriarch, and a Generous Disregard for the Constitution”. *Vanderbilt Journal of Transnational Law* 43(5): 1337–1368.
- Borecki, Paweł. 2008. „Państwo laickie. Współczesna rzeczywistość ustrojowa i perspektywa na przyszłość”. *Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny* 2: 61–79.
- Byś, Jelena. 2001. „Stosunek państwa do kościołów w Rosji od chrztu Rusi do rewolucji październikowej: (od X w. do 1917 r.)”. *Prawo kanoniczne. Kwartalnik prawnohistoryczny* 44(1–2): 185–211. <https://doi.org/10.21697/pk.2001.44.1-2.10>
- Chawryło, Katarzyna. 2015. *Sojusz ołtarza z tronem. Rosyjski Kościół Prawosławny a władza w Rosji*. Warszawa: Ośrodek Studiów Wschodnich im. Marka Karpia.
- Chojnicka, Krystyna. 2010. „Cerkiew prawosławna w reformach Piotra Wielkiego”. *Krakowskie Studia z Historii Państwa i Prawa* 3: 283–298.
- Chomik, Piotr. 2008. „Prawosławni święci męczennicy XX wieku – ofiary zbrodniczego systemu”. W *Dziedzictwo komunizmu w Europie Środkowo-Wschodniej*. 115–125. Red. Joanna Sadowska. Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku.
- Chryń, Alicja. 2003. „Zasada symfonii: relacja Kościoła i państwa w prawosławiu”. *Studia Warmińskie* 40: 129–140.
- Delong, Marek. 2020. „‘Ruski mir’ jako narzędzie rosyjskiej ekspansji geopolitycznej na terytorium Ukrainy”. *Przegląd Geopolityczny* 33: 50–64.
- Dziemidok-Olszewska, Bożena. 2019. „Pozycja ustrojowa prezydentów Polski i Rosji”. *Wschód Europy. Studia humanistyczno-ekonomiczne* 5(1): 33–50. <http://doi.org/10.17951/we.2019.5.1.33-50>

- Fagan, Geraldine. 2014. *Believing in Russia: Religious Policy After Communism*. Abingdon-on-Thames: Routledge.
- Janz, Denis R. 1998. *World Christianity and Marxism*. New York: Oxford University Press.
- Jędraszczyk, Katarzyna. 2018. „Cerkiew prawosławna na Ukrainie i w Rosji po 2013 r. wobec wyzwań politycznych, konfliktu rosyjsko-ukraińskiego oraz pytań o granice suwerenności”. *Przegląd Zachodni* 1: 191–209.
- Kot-Wojciechowska, Joanna. 2018. „Polityka Władimira Putina a kwestia rosyjskiej tożsamości narodowej”. *Historia a Teoria* 1(7): 213–223. <https://doi.org/10.14746/ht.2018.7.1.14>
- Materski, Wojciech. 2017. *Od cara do „cara”. Studium rosyjskiej polityki historycznej*. Warszawa: Instytut Studiów Politycznych Polskiej Akademii Nauk.
- Matwiejuk, Jarosław. 2016. *Konstytucyjno-ustawowa pozycja związków wyznaniowych w Federacji Rosyjskiej*. Białystok: Wydawnictwo Temida 2.
- Mokry, Włodzimierz. 2016. „Europejski wymiar chrztu św. Włodzimierza”. W *Dziedzictwo Świętego Włodzimierza*. 29–43. Red. Tadeusz Stegner. Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego.
- Nadskakuła-Kaczmarczyk, Olga. 2017. „‘Zdrajcy narodu’ – elementy gnozy politycznej w procesie demaskacji wroga wewnętrznego w Rosji”. W *Europa swoich, Europa obcych. Stereotypy zderzenia kultur i dyskursy tożsamościowe*. 37–52. Red. Magdalena Żakowska, Agata Dąbrowska, Jakub Parnes. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego. <https://doi.org/10.18778/8088-635-3.02>
- Nikiforow, Karen. 2021. „Cerkiew prawosławna i władze radzieckie w obwodzie donieckim w latach 1965–1985”. *Teka Komisji Polsko-Ukraińskich Związków Kulturowych* 6(16): 71–82. <https://doi.org/10.31743/tkpuzk.13408>
- Pełczyński, Grzegorz. 2016. „Kilka uwag na temat specyfiki religijnej Rosji”. *Studia Historica Gedanensia* 7: 201–216. <https://doi.org/10.4467/23916001HG.16.010.6395>
- Pikus, Tadeusz. 1998. „Rosyjski Kościół Prawosławny i Rewolucja Październikowa”. *Warszawskie Studia Teologiczne* 10: 249–269.
- Richters, Katja. 2013. *The Post-Soviet Russian Orthodox Church. Politics, Culture and Greater Russia*. Abingdon-on-Thames: Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780203115732>
- Sieńko, Natalia. 2018. „The Authority vs. the Orthodox Church – Historical and Contemporary Role of the Russian Orthodox Church as an Actor in the Political System”. *Facta Simonidis* 11: 297–312.
- Sokołowski, Adam. 2016. „Analiza porównawcza wybranych uprawnień prezydentów Polski, Niemiec i Rosji w kontekście bezpieczeństwa”. *Studia Gdańskie. Wizje i rzeczywistość* 12: 201–217.
- Stelmach, Andrzej. 2006. „Demokratyzacja Rosji. Aspekt teoretyczny”. W *Demokracja: między ideałem a praktyką, teorią a empirią*. 76–85. Red. Krzysztof Brzechczyn, Jerzy Silski. Poznań: Wyższa Szkoła Nauk Humanistycznych i Dziennikarstwa.
- Stępień, Jakub. 2020. „Współczesne modele separacji państwa i Kościoła”. W *Prawo, religia, wyznanie. Na styku normatywizmu i moralności*. 12–32. Red. Patrycja Staniszevska-Pobikrowska. Warszawa: Wydawnictwo Think&Made.
- Strémooukhoff, Dimitri. 1953. „Moscow the Third Rome: Sources of the Doctrine”. *Speculum* 28(1): 84–101. <https://doi.org/10.2307/2847182>
- Swastek, Józef. 1988. „Chryścianizacja Rusi Kijowskiej do czasów księcia Włodzimierza Wielkiego (+1015)”. *Studia Theologica Varsaviensia* 26/2: 81–110.
- Szydywar-Grabowska, Karolina. 2018. „Reżim polityczny Rosji w ujęciu współczesnych teorii politologicznych”. *Colloquium Edukacja – Polityka – Historia. Kwartalnik* 3: 115–128.
- Szyszlak, Tomasz J. 2007. „Wolność religijna w konstytucjach i ustawach państw postradzieckich”. *Studia z Prawa Wyznaniowego* 10: 225–260.

- Tepe, Sultan. Ajar Chekirova. 2022. „Faith in Nations: The Populist Discourse of Erdogan, Modi, and Putin”. *Religions* 13(445): 1–21. <https://doi.org/10.3390/rel13050445>
- Wawrzonek, Michał. 2011. „Koncepcja ‘ruskiego miru’ i jej recepcja na współczesnej Ukrainie”. W *Rozpad ZSRR i jego konsekwencje dla Europy i świata. Cz. 2: Wspólnota Niepodległych Państw*. 175–194. Red. Mieczysław Smoleń, Michał Lubinia. Kraków: Księgarnia Akademicka.
- Zaleśny, Jacek. 2017. „O władzy wykonawczej w Federacji Rosyjskiej”. *Ius Novum* 1: 147–165.

Netografia

- Associated Press. 2013. „Russia Passes Anti-gay-law”. <https://www.theguardian.com/world/2013/jun/30/russia-passes-anti-gay-law> (dostęp: 1.04.2023).
- Grove, Thomas. 2013. „Church Should Have More Control over Russian Life: Putin”. <https://www.reuters.com/article/uk-russia-putin-church/church-should-have-more-control-over-russian-life-putin-idUKBRE91016K20130201> (dostęp: 1.04.2023).
- Hopko, Hanna. 2022. „Cyryl – sługa Putina”. <https://www.rp.pl/publicystyka/art36136411-hanna-hopko-cyryl-sluga-putina> (dostęp: 1.04.2023).
- Kazimierzczuk, Agnieszka. 2022. „Putin podpisał ustawę zakazującą ‘propagowania LGBT, zmiany płci i pedofilii’”. <https://www.rp.pl/polityka/art37554791-putin-podpisał-ustawe-zakazujaca-propagowania-lgbt-zmiany-płci-i-pedofilii> (dostęp: 1.04.2023).
- Kottasova, Ivana. 2022. „Putin Signs Expanded Anti-LGBTQ Laws in Russia, in Latest Crackdown on Rights”. <https://edition.cnn.com/2022/12/05/europe/russia-lgbtq-propaganda-law-signed-by-putin-intl/index.html> (dostęp: 1.04.2023).
- Lassin, Jacob. 2022. „The Russian Orthodox Church’s Empire of Media”. <https://canopyforum.org/2022/03/28/the-russian-orthodox-churchs-empire-of-media/> (dostęp: 1.04.2023).
- Rogoża, Jadwiga. „Stary Putin na nowe czasy – program wyborczy rosyjskiego premiera”. <https://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/analizy/2012-02-22/stary-putin-na-nowe-czasy-program-wyborczy-rosyjskiego-premiera> (dostęp: 1.04.2023).
- Russia Monitor. 2019. „Krucjata Putina. Nowa broń przeciwko Ukrainie”. <https://warsawinstitute.org/pl/kruczata-putina-nowa-bron-przeciwko-ukrainie/> (dostęp: 1.04.2023).
- Sikora, Piotr. 2022. „Rosyjska Cerkiew w służbie Putina”. <https://www.tygodnikpowszechny.pl/rosyjska-cerkiew-w-službie-putina-171337> (dostęp: 1.04.2023).
- Szostkiewicz, Adam. 2014. „Religijna aktywność prezydenta Rosji”. <https://www.polityka.pl/tygodnikpolityka/swiat/1578063,1,religijna-aktywnosc-prezydenta-rosji.read> (dostęp: 1.04.2023).
- Szoszyn, Ruslan. 2018. „Filaret: każdy biskup w ZSRR współpracował z KGB”. <https://www.rp.pl/swiat/art1571651-filaret-kazdy-biskup-w-zsrr-wspolpracowal-z-kgb> (dostęp: 1.04.2023).
- Terlikowski, Tomasz. 2022. „Putin wykorzystuje prawosławie jako narzędzie usprawiedliwienia agresji na Ukrainę”. <https://wicz.pl/2022/02/22/putin-wykorzystuje-prawoslawie/> (dostęp: 1.04.2023).
- Zygiel, Adam. 2022. „Patriarcha Cyryl wezwał do modlitwy o zdrowie Władimira Putina”. https://www.rmf24.pl/raporty/raport-wojna-z-rosja/news-patriarcha-cyryl-wezwal-do-modlitwy-o-zdrowie-wladimira-puti,nId,6332782#crp_state=1 (dostęp: 1.04.2023).

Akty prawne

- Konstytucja Federacji Rosyjskiej przyjęta w ogólnonarodowym referendum w dniu 12 grudnia 1993 r. <http://libr.sejm.gov.pl/tek01/txt/konst/rosja.html> (dostęp: 1.04.2023).
- Ustawa federalna Federacji Rosyjskiej „O wolności sumienia i o zjednoczeniach religijnych” z dnia 19 września 1997 r. https://www.icnl.org/research/library/russia_russiafreedomofconsc/ (dostęp: 1.04.2023).